

УДК 911.5

ВЕПРИК Н.П.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ ЛАНДШАФТІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

За особливостями ландшафтних умов Північна Буковина є складним, контрастним і дуже своєрідним регіоном України. Під впливом природних і антропогенних факторів на території краю сформувались ландшафтні комплекси (ЛК) трьох класів (рівнинні, передгірські й гірські), дев'яти типів та численної кількості інших класифікаційних різновидів [1]. Цей фактор був визначальним в регіональних особливостях заселення та формування населених пунктів Північної Буковини.

Обраний для дослідження період стосується кінця XVIII – початку XX ст. В цей період у Північній Буковині відбулось формування територіальної структури розселення подібної до сучасної.

Перші поселення в ландшафтах Північної Буковини виникли на Прут-Дністровському межиріччі у IV-III тис. до н.е. і є найдавнішими в регіоні [6]. Передгірські та гірські ландшафти почали зазнавати впливу з боку людини значно пізніше. За існуючими відомостями в X ст. у горах було розвинене сільськогосподарське природокористування, головним чином – тваринництво [3]. Період активного заселення та освоєння гірських ландшафтів припадає на XV – середину XIX ст. [2].

У кінці XVIII – на початку XX ст. освоєння та заселення ландшафтів Північної Буковини відбувалось у межах територіальної структури розселення, яка існувала на кінець XVIII ст., і яка у подальшому змінювалася. Територіальна структура розселення динамічна. Щоб уникнути непорозумінь, необхідно ввести мову про територіальну структуру розселення, сформовану за певний історичний період. Під терміном територіальна структура розселення прийнято розуміти об'єктивно існуючу складну будову, яку утворюють різні супідрядні та взаємно розташовані поселення та їх сукупності [4].

Територіальна структура розселення в досліджуваний період якісно та кількісно змінилася. Якісна відмінність її від попередньої (сформованої на кінець XVIII ст.), полягала в зміні конфігурації, в урізноманітненні тимчасових і малих поселень (хуторів, однодвірок, колоній), а також у зростанні їх кількості. Внаслідок цього територіальна структура розселення поступово ставала більш різноманітною. За досліджуваний період відбулось її розширення. До неї увійшли найвіддаленіші від центрів концентрації населення гірські та частина передгірських районів регіону, в минулому майже незаселених.

У літературі можна зустріти багато визначень терміну поселення. Нами цей термін був використаний на позначення всіх видів існуючих сельбищ (відмінних між собою за розмірами, тривалістю існування тощо) і на позначення окремих населених пунктів зокрема. На думку А.І.Доценка, термін поселення за змістом є наймісткішим. Ним позначаються сельбища усіх існуючих видів: від найменших (однодвірок, хуторів, колоній), включно з тимчасовими, до великих населених пунктів [4].

У кінці XVIII ст. Північна Буковина була приєднана до Австрійської імперії. Зміни, які відбулись у соціально-економічному житті регіону упродовж кінця XVIII ст. - початку XX ст., і справили свій вплив на регіональні особливості заселення та формування населених пунктів краю, були безпосередньо пов'язані з цим геополітичним фактом.

Уряд Австрійської імперії був зацікавлений у розвитку та освоєнню нової провінції. Були видані закони, патенти та інші законодавчі акти, якими заохочували переселятись до нової провінції. Зростання кількості населення відбувалось за рахунок переселенців з інших провінцій (переважно густозаселених) і сусідніх держав (Румунії, Польщі, Росії) [5]. Внаслідок переселення та природного приросту в перші десятиліття після приєднання краю до Австрійської імперії кількість населення зросла майже утричі [9, 11].

На кінець XVIII ст. найкраще були заселені рівнинні лісостепові ландшафти Прут-Дністровського межиріччя (північна частина краю). Малозаселеними на той час залишались гірські ландшафти Північної Буковини. Зменшення кількості та густоти населення відбувалось з півночі на південний захід, тобто від центрів найбільшої антропогенізації ландшафтів (рівнинних лісостепових) до периферійних (низько- і середньогірних широколистянолісових і хвойнолісових), малоосвоєних людиною. Проміжне місце в заселенні займали ЛК передгірської частини краю, що простяглась в межиріччі Прута і Сірету. Така тенденція розподілу населення Північної Буковини в просторі та часі простежувалась і протягом досліджуваного періоду. В таблиці 1 розглядаються показники кількості та густоти населення щодо ландшафтних областей.

В перше десятиліття після приєднання Північної Буковини до Австрійської імперії найактивніше заселяли рівнинну частину Прут-Дністровського межиріччя та найбільш сприятливі для заселення передгірські комплекси краю в межиріччі Прута і Сірету. Для окремих місцевостей Прут-Дністровського межиріччя, зокрема високотерасових р. Дністер і р. Прут, пологих і слабоспадистих схилів, плоско-

хвилястих алювіально-лесових рівнин, середньо-терасових р. Прут показник кількості населення збільшився з 1774 по 1784 рр. в чотири та більше рази. У передгір'ї (низько- і високотерасові місцевості долини р. Сірет, низько- і високотерасові місцевості р. Черемош, плосковирівняні, горбисто-хвилясті та пасмово привододільні місцевості) за цей же період кількість населення збільшилась у два та більше рази.

Таблиця 1
Показники кількості та густоти населення в Північній Буковині
(кінець XVIII – початок XX століття)

Ландшафтні області	Кінець XVIII ст.	Початок XIX ст.	Друга половина XIX ст.	Початок XX ст.
	Кількість населення, чол. / густина населення, чол./км ²			
Прут-Дністровська	$\frac{7389}{5,20}$	$\frac{56183}{39,56}$	$\frac{130840}{91,14}$	$\frac{173472}{122,12}$
Передкарпатська	$\frac{7007}{2,86}$	$\frac{31564}{12,88}$	$\frac{175569}{71,66}$	$\frac{300448}{122,63}$
Карпатські області	$\frac{1327}{1,05}$	$\frac{6069}{4,79}$	$\frac{16299}{12,87}$	$\frac{34359}{27,13}$

Примітка. Складено за: Державний архів Чернівецької області. – Справа 1106. Статистичні відомості про чисельність і соціальний склад населення громад Буковини. – 1801 р., 28 арк.; Der Topographische Beschreibung der Bukowina mit militärischen Anmerkungen von Major Fredrich von Mieg. Herausgegeben von Polek J. – Cernowitz, 1897. – 38 s.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. – Lemberg, 1872. – 422 s.; Werenka D. Topographie die Bukowina zur zeit ihrer Erwerbung durch Öesterreich (1775-1785) – Czernowitz, 1875. – 272 s.; Zukowski O.M. Bukowina pod wzgledem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnem uwzględnieniem zywiotu polskiego. – Czerniowce – Lwow, 1914. – 146 s.

Найменш заселеними на кінець XVIII ст. були гірські ЛК. Гірські поселення, на відміну від тих, що існували на рівнині та їх більшість у передгір'ї, були двох типів: постійні та тимчасові. Останні розташовували на різних висотах і час від часу змінювали їх місцеположення. У горах Буковини такі поселення були утворені переважно представниками українського та румунського етносів. У розміщенні осель українців і румун спостерігались деякі відмінності. Вони полягали в наступному: 1) розміщувались постійні оселі українців на різних висотах, на відміну від румунських осель, значна кількість яких була розташована в долинних місцевостях; 2) верхня висотна межа розташування постійних українських осель була значно вищою і сягала 1400 м; 3) на одній висоті в поселеннях українців можна було зустріти і постійні, і тимчасові оселі (зимарки, зимарки-стаї, індивідуальні стаї); в румунських поселеннях, залежно від висоти, чітко виділялися дві смуги осель: постійних і тимчасових, головним чином стай; 4) на українській території були відсутні господарські будівлі особливого функціонального типу – осенарки, які відрізнялись від зимарок тим, що розташовувались на невеликій висоті; природні угіддя навколо осенарок використовувались як пасовища протягом 4-6 тижнів після сходження з полонини або на весні перед виходом на неї.

Через деякий час окремі тимчасові забудови переходили в ранг постійних.

Розташування садиб у горах традиційно зумовлювалося особливостями природних умов (зручним положенням у рельєфі, наявністю полонин та сінокісних угідь, водних джерел, умовами захищеності майбутньої оселі від вітру тощо).

На Прут-Дністровському межиріччі переважали поселення вулично-квартирного типу. Вони були приурочені до вирівняних урочищ, де садиби було зручно розміщувати вздовж доріг компактними рядами. Вулично-квартирний тип забудов був властивий також німецьким колоніям, які були у Північній Буковині. Головна риса німецьких поселень – дуже компактне розміщення садиб вздовж прямолінійних доріг. Більшість німецьких колоній Північній Буковині кінця XVIII – початку XX ст. утворювались в межах існуючих населених пунктів. У передгір'ї ці колонії були одновуличними та двовуличними, на Прут-Дністровському межиріччі – двовуличними та більше.

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. більшість земель у Північній Буковині належали поміщикам і релігійному фонду, частину своїх земель вони здавали в оренду. Ці землі, як правило, знаходились на околицях передгірських і гірських сіл, значно віддалених від їх центрів. Такі поселення являли собою сукупність хуторів або кутів. У кожному з них було по кілька господарств, розташованих на значній відстані одне від одного (до 2 км) [5]. Ряд хуторів виникали на землях звільнених від лісу. Селяни орендували землі, на умовах, якщо вони будуть вивільнені від лісу. Так, наприклад, виник хутір Новий Світ (або Зруб) у громаді Жадова. Аналіз кадастрових планів кінця XVIII ст., другої половини XIX ст. і початку XX ст. [19-23] засвідчив поступову зміну конфігурацій поселень. Передгірські та гірські поселення ставали розтягнутішими та розкиданішими.

Становлення приватної власності на землю в другій половині XIX ст. активізувало процес освоєння нових земель. Відбувалось це переважно у ЛК передгірської та гірської частин краю. Високі ціни на землю в центральних частинах села, які звичайно були розташовані у зручних для сільськогосподарського освоєння місцях, ставали головною причиною викупу селянами мало придатних земельних ділянок, які були вдвічі дешевшими [7]. За таких умов формування поселень відбувалось без будь-якого планування. Вони являли собою скупчення окремих хуторів або кутів. Це чітко простежується за давніми картами другої половини XIX і початку XX ст. [12-18].

Скасування в XX ст. приватної власності на землю зумовило деякі зміни у розміщенні садиб. Відбулось освоєння нових ділянок угідь, розміщених переважно у зручних і вирівняних урочищах. У той же час відбувалось переселення населення з малопродатних для сільськогосподарського освоєння земель. На цих землях розпочався процес ренатуралізації ЛК на рівні фацій та урочищ. Наприклад, в урочищі Сурдук, розташованому у с. Старі Бросківці, колишні орні угіддя і сіножаті на сьогодні поросли чагарниками та деревами. Зазначений процес був властивий багатьом селам Буковинського Передкарпаття.

Отже, формування територіальної структури розселення Північної Буковини в XIX ст. безпосередньо пов'язане зі становленням приватної власності. Враховуючи деяку подібність у соціально-економічному розвитку Північної Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. і тепер, можна припустити, що в недалекому майбутньому такі процеси з певними змінами матимуть деяке повторення. Ландшафтне розміщення садиб подібне до минулого буде властиве локальному рівню структурної організації ландшафтів.

Із господарськими функціями населених пунктів безпосередньо пов'язані

ступінь і напрями антропогенних змін ландшафтів [8]. На початок ХХ ст. найбільш антропогенізованими були ландшафти в межах міських (Чернівці, Заставна та інші) і сільськогосподарських поселень землеробської спеціалізації Прут-Дністровського межиріччя. Слід відзначити, що господарська функція деяких поселень протягом досліджуваного періоду змінювалась. Наприклад, ряд поселень сільськогосподарської спеціалізації в ЛК передгірської та гірської частин Північної Буковини були утворені на місцях, де попередньо було розвинене лісгосподарське природокористування, зокрема, один із його типів – виробництво поташу. Звільнені від лісу угіддя поступово були переведені у сільськогосподарські угіддя (рілля, сади, пасовища та сіножаті). До таких поселень у Північній Буковині можуть бути віднесені такі: Роша, Калічанка, Терблешти та інші. Ці поселення заселяли, крім місцевих жителів, переселенці з регіонів, де були значні запаси лісових ресурсів. Наприклад, такі переселення до Північної Буковини були здійснені представниками польського етносу [10].

Отже, особливості природних умов Північної Буковини вплинули на нерівномірність заселення ЛК краю в просторі й часі. Внаслідок суттєвого збільшення кількості населення через природний приріст і шляхом переселення для Північної Буковини протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. було властиве значне розширення територіальної структури розселення, до якої увійшли найвіддаленіші від центрів концентрації населення майже незаселені на кінець ХVІІІ ст. гірські та частково передгірські райони. Якісні зміни нової територіальної структури також мали місце та полягали вони в новій її конфігурації, в урізноманітненні тимчасових і малих поселень, а також у збільшенні їх кількості. У досліджуваній період утворилась численна кількість невеликих постійних поселень (колоній, хуторів, однодвірок) і тимчасових осель (зимарок, стай). Більшість таких поселень виникали в ландшафтах гірської та передгірської частин Північної Буковини.

1. Географія Чернівецької області: Навчальний посібник / За ред. Я.І. Жупанського. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 1993. – 192 с. 2. Голубець М.А., Одинак Я.П., Козак І.І. Проблеми природопользования в Карпатском регионе в экологическом освещении // Тезиси докладов науч.-практ. конф. “Эколого-экономические и социально-правовые вопросы природопользования и охраны природы”. – Львов: Б.и., 1989. – С. 9-11. 3. Грабовецкий В.В. Гуцульщина ХІІІ-ХІХ століть. Історичний нарис. – Львів: Вища школа, 1982. – 151 с. 4. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К: Наукова думка, 1994. – 196 с. 5. Кожоляно Г.К. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 1998. – 111 с. 6. Коржик В.П. Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования: Автореф. дис... канд. географ. наук: 11.00.01 / Ін-т географіи НАНУ. – Киев, 1992. – 24 с. 7. Миронова Є.В. Деякі питання розселення сільського населення на території Чернівецької області // Наукові записки Чернівецького університету. – 1956. – Вип. 2. – Т. ХХІІ. Серія географічних наук. – С. 41-49. 8. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. (Теоретико-методичні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування). – К.: Київський університет, 1998. – 146 с. 9. Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-80-ті роки ХVІІІ – початок ХІХ ст.): Автореф. дис... канд. історич. наук: 07.00.02 / Чернівецький ун-т, 1995. – 20 с. 10. Струтинський В.Є., Яценюк Ф.С. Поляки на Буковині в ХІХ – на початку ХХ ст.: Деякі аспекти участі в громадсько-політичному та господарському житті // 3 історичного минулого Буковини. – Чернівці: ЧДУ. – 1996. – С. 62-73. 11. Werenka D. Topographie die Bukowina zur zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1775-1785) – Czernowitz, 1875. – 272 s. 12. Specialkarte der k.u.k. osterreichisch-ungarischen Monarchie. Bukowina. Zone 12-14, col. XXXII-XXXIV, M-b 1 : 75 000. – 1876. 13. Specialkarte der ... Zone 11, 13, col. XXXII-XXXIV. M-b 1 : 75 000. – 1877. 14. Specialkarte der ... Zone 12-14, col. XXXII- XXXIV. M-b 1 : 75 000. – 1912. 15. Specialkarte der ... Zone 11, col. XXXIII. M-b 1 : 75 000. – 1914. 16. Specialkarte der ... Zone 14, col. XXXII. M-b 1 : 75 000. – 1915. 17. Specialkarte der ... Zone 12, col. XXXII. M-b 1 : 75 000. – 1916. 18. Specialkarte der ... Zone 11, col. XXXIV. M-b 1 : 75 000. – 1917. Державний архів Чернівецької області. 19. Фонд 115. Опис десятій. Справи 6, 15, 64, 69, 83, 89, 95, 101, 106, 110, 114, 119, 124, 130, 149, 494, 541-561, 563, 565-568, 571, 573-582, 585-590, 592, 593, 596-616, 620-

623. Кадастрові плани громад Буковини. 20. Фонд 292. Опис перший. Справи 491, 494, 495, 503, 504, 511, 520, 524. Кадастрові плани громад Буковини. 21. Фонд 298. Справи 11, 13, 15, 16, 35. Кадастрові плани громад Буковини. 22. Фонд 734. Справи 147-151, 154-158, 161-189, 192, 193, 195-202, 205-211, 214, 216-256. Кадастрові плани громад Буковини. 23. Фонд 979. Справи 1-4, 6-12, 15-21, 24-34, 37, 40, 42-44, 46, 48, 49, 51, 53-57, 59-60, 66-68, 75. Кадастрові плани громад Буковини.

The article dwells to settling of the landscapes in the Northern Bukovyna. The research relates the time of the Austro-Hungarian empire (end 18th - beginning 20th century) in a history of the territory.